

Терновик Н. А., к.психол.н., доцент (Міжнародного економіко-гуманітарного університету імені академіка Степана Дем'янчука, м. Рівне)

ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОЇ СУТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті проаналізовано психологічні чинники суб'єктності особистості в сучасних умовах гуманізації середньої освіти. Розкрито психологічну сутність розвитку суб'єктності і якостей, які відображають індивідуальність особистості підлітка. Визначено, що для цілеспрямованого впливу на розвиток підлітка у пізнавальній діяльності працівники освіти повинні чітко уявити образ суб'єктності, який відбивається в певних аспектах активності учня.

Ключові слова: суб'єктність особистості, індивідуальність, рефлексія, самосвідомість, самореалізація, пізнавальна діяльність.

Аннотация. В статье проанализированы факторы субъектности личности в современных условиях гуманизации среднего образования. Раскрыта психологическая сущность развития субъектности и качеств, которые отражают индивидуальность личности подростка. Определено, что для целенаправленного влияния на развитие ребенка в познавательной деятельности работники образования должны четко представить образ субъектности, который отражается в определенных аспектах активности ученика.

Ключевые слова: субъектность личности, индивидуальность, рефлексия, самосознание, самореализация, познавательная деятельность.

Annotation. The psychological factors of personality subjectivity in the modern conditions of secondary education humanization are analyzed in the article. The psychological essence of the development of subjectivity and qualities that reflect the individuality of an adolescent's personality is revealed. It is determined that for the purposeful influence on the development of a teenager in cognitive activity, education workers should clearly imagine the image of subjectivity, which is reflected in certain aspects of student activity.

Keywords: personality subjectivity, individuality, reflection, self-awareness, self-realization, cognitive activity.

Сучасний соціально-економічний розвиток українського суспільства значно актуалізує формування активної, самостійної та відповідальної особистості, яка здатна розкривати, вільно розвивати та реалізувати свій особистісний потенціал.

Гуманізація навчально-виховного процесу сучасної школи перш за все орієнтована на збереження виключності і неповторності особистості кожного учня. Адже діти – це майбутнє суспільства і держави. Тому необхідно звернути увагу на розвиток їх суб'єктності і тих важливих якостей, які відображають індивідуальність особистості. Найбільш широка можливість втілення в життя індивідуальних якостей дитини з'являється у навчальній діяльності. І не останнє місце в ній посідає створення ефективних психологічних умов для розвитку учнів як суб'єктів пізнавальної діяльності.

Однією з укорінених тенденцій у шкільному викладанні є те, що учня сприймають більш як об'єкт педагогічного впливу, ніж як суб'єкт навчання [1]. Вчитель і учень перебувають у ситуації загрози виникнення непорозумінь і конфліктів. Особливо це стосується школярів підліткового віку з притаманними їм більш високим рівнем розвитку самосвідомості, здатності до самореалізації та прагненням до самоствердження.

Таким чином, становлення підлітка, формування його самостійності, розвиток особистості як суб'єкта у пізнавальній діяльності, найбільш повна реалізація творчого потенціалу школяра залишаються найактуальнішими завданнями навчально-виховного процесу сучасної школи.

Зважаючи на актуальність цієї проблеми, метою нашої статті є:

- 1) дослідити сучасні психологічні підходи щодо розуміння суб'єктної сутності в підлітковому віці;
- 2) охарактеризувати розвиток суб'єктності і тих важливих якостей, які відображають індивідуальність особистості підлітка.

Проблема становлення особистості школяра як суб'єкта навчальної діяльності привертала увагу багатьох вчених (К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Анциферова, Г. О. Балл, М. Й. Боришевський, А. В. Брушлинський, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, В. О. Татенко та ін.). У працях цих авторів суб'єктність розглядається як невід'ємна характеристика суб'єкта, що проявляється в усвідомленні себе як частини світу. Людина виступає в світі суб'єктом, який володіє певними властивостями, можливостями, здатністю до активності і саморозвитку. В суб'єктності розкриваються найважливіші характеристики людини, що забезпечують задоволення її потреб у самореалізації та самоздійсненні [2].

Слід наголосити на тому, що поряд з психологією особистості, психологією індивідуальності як традиційними напрямками вітчизняної психології, активно намагається ствердити себе психологія суб'єктності. Як відомо, однією з найбільш загальних норм є образ суб'єкта. Суб'єкт у даному контексті розглядається як джерело свідомої активності людини. Образ суб'єкта здійснює регулюючу функцію в суспільстві та історично розвивається в процесі соціальної практики. Його основні риси засвоюються особою під час спілкування і особливо активно під час навчання.

Перш ніж проявити себе у соціальній взаємодії, людина намагається передбачити свої дії, відбудувати образ себе в певній ситуації. Таке усвідомлення себе як діяча, як джерела своєї активності спираються на загальноприйняті уявлення про суб'єкта. Вони є основою рефлексій індивіда, бачення ним свого «Я» з боку інших.

Особистість може характеризуватися як суб'єкт тією мірою, в якій вона використовує свій інтелект, свої здібності, підпорядковує свої нижчі потреби вищим, буде своє життя відповідно зі своїми цінностями і принципами. У контексті цієї теми звернемо увагу на те, що суб'єктність впливає на розвиток особистості передусім тому, що слугує важливою формою зв'язку індивіда із суспільством, реалізації особистісних та суспільних інтересів, виявлення індивідуальності, самосвідомості, самоорганізації та самореалізації під час пізнавальної діяльності. Це також підтверджує суперечність між усезростаючими вимогами сучасної школи та індивідуальними якостями особистості підлітка та рівнем розвитку його суб'єктної сутності (суб'єктності).

Суб'єктність виступає як спосіб життя, властивість, яка формується в процесі життєдіяльності та розкривається, переважно, у ставленні людини до явищ, речей, оточуючих та до самого себе і знаходить свій прояв у конкретних діях, коли вони для людини починають виступати у якості засобів.

На думку В. О. Татенка, дане психічне утворення розвивається протягом усього життя, проявляється в різних сферах на різних рівнях взаємодії з оточенням: «Суб'єктність притаманна кожній людині, хоча може бути вираженою різною мірою» [3, с. 240].

А. В. Брушлинський, досліджуючи феномен суб'єкта, писав, що людина як суб'єкт є найвищою системною цілісністю всіх її найскладніших і суперечливих якостей, і сама людина, будучи від початку свого існування активною, стає суб'єктом у процесі спілкування, діяльності та інших видів активності. Вчений пише, що з дорослішанням «...все більш вагоме місце посідають саморозвиток, самовиховання, самоформування і, відповідно, більшу питому вагу мають внутрішні умови, через які завжди діють зовнішні причини, впливи і т.д.» [4].

Волкова О. М., досліджуючи структуру суб'єктності молодших підлітків, виокремлює чотири атрибутивні її компоненти: активність, свідомий характер діяльності, самосвідомість і відповідальність як наслідок свободи [1]. На різних стадіях становлення ці компоненти мають різний психологічний зміст, обумовлений характером навчальної діяльності та рівнем особистісного розвитку.

Ідея власне особистісного, чи «людського в людині» завжди хвилювала вчених, філософів, психологів, педагогів: «Не людина належить тілу, а тіло людині» (Г. Батищев), «Індивідом народжуються, особистістю стають, індивідуальність відстоюють» (О.Асмалов). Відомий психолог В. Петровський розглядає ідею суб'єктності людини як властивості самодетермінації її буття у світі. Феномен суб'єктності, як стверджує В. Петровський, полягає

в тому, що людина передбачає себе як причину свого особистісного буття у світі, що виявляється в актах вільного виходу за межі встановленого (виявлення активної неадаптивності людини), відображення себе в інших людях (буття в іншому і для іншого) й у самому собі (буття в собі і для себе) [5]. Психологія, яка з часом все більше відокремлюється від філософії, не відмовляється від особистісного суб'єкта, а продовжує його розвиток з огляду на власну специфіку. Відзначимо, що історично вітчизняна психологія спиралась і спирається дотепер, в основному, на матеріалістичні погляди. Починаючи з 20-х років, у вітчизняній психології активно розроблялась проблема методологічної ролі категорії «суб'єкт» для визначення предмета психології. Розробка суб'єктного підходу пов'язана з іменами С. Л. Рубінштейна, Д. М. Узнадзе, Б. Г. Ананьєва, Г. С. Костюка та О. М. Леонтєва [6].

Діяльність не може виконуватись сама по собі, діяльність може бути тільки діяльністю одного суб'єкта (він є автор, творець, виконавець) або суб'єктів, які виконують спільну діяльність. Крім того, діяльність завжди предметна, реальна, творча і самостійна. Самостійність не суперечить спільній діяльності, вона в ній реалізується. Суб'єкт є частиною буття, пізнаючи яке, творить його. У свою чергу, зміни в бутті призводять до зміни суб'єкта як складової буття. Отже, буття творить суб'єкта, а він, в свою чергу, творить буття [7].

До корифеїв суб'єктного підходу належить Б. Г. Ананьєв, який, виділяючи триаду «індивід – особистість – індивідуальність», співвідносив її із розумінням людини як суб'єкта пізнання, спілкування і праці. Б. Г. Ананьєв вважав, що інтеграцією всіх властивостей людини як індивіда, особистості, суб'єкта діяльності, їх злиттям є індивідуальність. Індивідуальність, за Б. Г. Ананьєвим – один із найпізніших продуктів розвитку людини, вищий рівень розвитку суб'єктної активності [8], наслідок того, що «високий коефіцієнт екстеріоризації, активності діяльності дозволяє людині будувати себе з середини...» [7].

Б. Г. Ананьєв зазначав, що формування особистості настає значно пізніше, ніж формування та розвиток індивіда. Крім того, на його думку, суб'єкт є завжди особистістю, а особистість – суб'єктом. Але він не ототожнює ці поняття, так як є різниця в їх характеристиках (діяльність і відношення) та у належності цих характеристик до більш загальних структур. Тому він зауважує, що суб'єкт – не тільки особистість, а особистість – це не лише суб'єкт [8]. Отже, якщо співвіднести ці два твердження, отримуємо, що людина не народжується суб'єктом. Продовжуючи далі аналіз онтогенезу людини за Б. Г. Ананьєвим, зустрічаємо, «що соціальне формування людини не обмежується формуванням особистості – суб'єкта суспільної поведінки і комунікації... Це разом з тим створення людини як суб'єкта пізнання і діяльності... І треба визнати, що становлення цих якостей передують формуванню особистісних якостей...» [8].

Отже, логічно припустити, що в плані генезису, за Б. Г. Ананьєвим, маємо індивід, суб'єкт, особистість. Ми не вважаємо, що суб'єкт є завжди особистістю. Особистість, на нашу думку, – якісно новий рівень розвитку суб'єкта. Близькою нам є думка А. В. Брушлинського: «...на певному етапі життєвого шляху усяка дитина стає особистістю, а кожна особистість є суб'єкт (хоча останній, як ми бачили, не зводиться до особистості)» [4]. Однак, мабуть, слід додати – кожна свідомо дитина.

Конкретизує та розкриває діалектичний взаємозв'язок між поняттями суб'єкт, особистість, індивідуальність О. Б. Весна. На її думку, суб'єкт є своєрідним ядром, яке містить у собі активність і свідомість буття людини і як індивідуальності, і як особистості. Авторка вказує на суб'єктивне існування особистості та індивідуальності. Суб'єкт виступає як особистість, якщо він пізнає і діє в рамках нормативного поля суспільства, оволодіває цими нормами та реалізує їх у діяльності. Якщо ж суб'єкт творить норми та на їх основі базує принципово нову діяльність, то він виступає як індивідуальність. Отож, за критерій розведення цих понять вона визначає віднесеність-привнесеність [5]. Авторка, на жаль, не порушує питання про дособистісне «існування» суб'єкта, яке, мабуть, не було предметом дослідження. Тому незрозумілий взаємозв'язок цих понять в генезисі.

Радянська ідеологія змушувала перемішувати акценти в аналізованій проблемі у бік функції, яка виконується людиною, що і постало в концепції діяльності. Такий варіант діяльнісного підходу робив наголос на структурі діяльності (мотив, предмет, мета, результат), на її предметності, а проблема суб'єкта ставала другорядною. Діяльність поступово перетворювалася у самодостатню, здатну розвиватися самостійну категорію. З часом поняття суб'єкта диференціювалось. Зокрема, як ми говорили раніше, вже Б. Г. Ананьєв розрізняв суб'єкт пізнання, суб'єкт діяльності, суб'єкт спілкування. Починаючи з 70-х років, така диференціація ставала ще помітнішою: суб'єкт моралі, суб'єкт психічної діяльності, суб'єкт психічної активності, суб'єкт спільної діяльності, суспільство як суб'єкт, суб'єкт навчання, виховання. Спільним для цих понять було методологічне визнання активності людини та зазначення на їх відмінності. Динаміка історичного процесу активізувала необхідність подальшої теоретико-методологічної розробки проблеми суб'єкта як інтегральної характеристики. Окрім того, вона може стати основою для зближення ряду напрямів в психології [4]. Проблема індивідуального і групового суб'єкта розкрита К. О. Абульхановою-Славською, Л. І. Анциферовою, К. В. Бардиним, А. В. Брушлинським, А. Л. Журавльовим, О. В. Киричуком і В. С. Карпенком, В. А. Петровським, В. І. Слободчиковим та Є. І. Ісаєвим, В. О. Татенком, В. М. Титовим та ін. психологами [1].

Нині у психологічній та філософській літературі можна зустріти різні визначення поняття «суб'єкт»: від ідентичних по своїй суті до полярно протилежних. У філософському словнику наводиться визначення, за яким суб'єкт – окреслення теоретико-пізнавального «Я», яке протиставлене «не-Я»,

або позначення індивіда, що спрямовує на об'єкт, якому він протистоїть, протиставляється, своє пізнання («суб'єкт пізнання») або дію («суб'єкт дії»). На нашу думку, хоча в даному визначенні індивіда наділяють певною активністю, проте не зрозуміло, хто протиставляє між собою об'єкта і суб'єкта.

За К. К. Платоновим, суб'єкт – носій суб'єктивного, зовнішньо об'єктивованого. Він зазначає, що це не лише людина, але і будь-яка тварина, здатна до психічного відображення. Таким чином, не індивід чи тварина виступають в якості суб'єкта, а їх психіка, яка, поглинаючи індивідів, тварин в якості матеріалу, володіє ними. Але, як зазначав А. В. Брушлинський, суб'єктом є не психіка людини, а людина, що володіє психікою, не її певні психічні властивості, а людина, яка діє, спілкується і т.д. Він переконаний, що «суб'єктами можуть бути тільки люди, а не тварини і не машини». Найважливішою якістю людини А. В. Брушлинський називає її здатність бути суб'єктом, тобто творцем свого життя. Людина як суб'єкт ініціює і здійснює першопочаткову практичну діяльність, спілкування, поведінку, пізнання та інші види активності [4].

В інших авторів знаходимо, що суб'єкт – це «індивід чи група як джерело пізнання і перетворення дійсності; носій активності, який здійснює зміну в інших людях і в собі самому як іншому. Суб'єктність людини проявляється в її вітальності, діяльності, спілкуванні, самосвідомості» [6]. У цьому джерелі під суб'єктом розуміють цілепокладаючу, цілісну, вільну істоту, яка розвивається.

З розвитком психіки розширюються життєвий простір людини та межі взаємодій із соціумом. Тому зображення трьох останніх множин на схемі не є чітко окресленим. Отож, базуючись на такому баченні розвитку психіки в онтогенезі, під даними поняттями розуміємо:

- індивід – конкретний представник людського роду в його тілесному бутті;
- особистість – людина як член суспільства, здатна вільно і відповідально визначати свою позицію серед інших і активно вибудовувати свої стосунки з ними;
- індивідуальність – самобутня особистість, яка максимально реалізує свою здатність до творення себе та соціуму.

Деякі автори визначають поняття «суб'єкт» у якості взаємоз'язуючої ланки для понять «рефлексія» і «уміння вчитися»: суб'єкт – людина, яка сама визначає межі свого знання та знаходить засіб для його розширення, тобто людина, яка вміє себе навчати [5]. Але таке визначення не дає уявлення про інтегрованого суб'єкта, автори вказують на ставлення людини до певного виду діяльності, зокрема, навчальної, в якій знаходять свій вияв суб'єктні ознаки. Отже, тоді учень стає суб'єктом навчальної діяльності.

Категорію «суб'єкт» як якісну характеристику активності людини визначає К. О. Абульханова-Славська. Вона вказує, що це поняття обумовлює місце і роль людини в світі, здатність до діяльності, самодіяльності, самовизначення та розвитку [2].

Досліджуючи генетичні аспекти суб'єктності, В. О. Татенко в якості ключового обирає поняття «суб'єкт психічної активності». Він зазначає, що людина в цій якості виявляє безпосередню регулятивну дію на власну психіку та посередництвом психіки впливає на оточуючий світ, а зрілий суб'єкт здатен до усвідомлення своєї суб'єктності. Зрілий суб'єкт психічної активності, на думку автора, є індивід, який усвідомлює себе носієм і творцем власної психіки, розвиток якої, захист, відновлення та корекцію (у разі потреби) свідомо покладає собі за мету та цілеспрямовано здійснює. Справедливість наведеного визначення не викликає сумніву, якщо не заглиблюватися в онтогенез розвитку суб'єкта, запропонований автором [3]. Отже, з вищевикладеного, зрілий суб'єкт психічної активності, як ми розуміємо, досягає рівня суб'єкта психічної діяльності; тобто, свідомо регуляція, а також і рефлексія як її складова, є тим критерієм, який розрізняє ці два рівні суб'єктності. Автор підкреслює, що «суб'єктом психічної активності індивід може мислитися у тому випадку, якщо об'єктом для нього виступає його власна психіка в її функціонуванні і розвитку». Тоді не зрозумілі погляди автора на існування суб'єкта в пренатальному періоді. Адже сумнівно, що ненароджена людська істота здатна покладати власну психіку в якості об'єкта розвитку. А. В. Брушлинський зазначав, що для новонародженого, який є початково активним уже в пренатальному періоді, ті чи інші компоненти оточуючої дійсності постають спочатку в якості подразників. Пізніше ті ж речі та явища усвідомлюються в якості об'єкта. Із зазначеного приходимо до висновку, що суб'єкт виникає тоді, коли відбувається усвідомлення об'єкта. Але усвідомити об'єкт без рефлексії неможливо. Отже, суб'єкт без рефлексії не існує [4].

І хоча багато психологів підкреслюють, що суб'єктність не є природженою властивістю, а формується в онтогенезі дитини, їхні погляди щодо механізмів становлення суб'єктності різноманітні.

Суб'єктність як специфічна людська якість не просто природно виникає в певний момент розвитку психіки, а формується в процесі соціалізованого виховання дитини. Становлення суб'єктності, вказують автори, являє собою рефлексивне усвідомлення себе самого, яке проходить за трьома лініями:

1. Усвідомлення індивідом свого тіла не просто як даного йому в безпосередніх відчуттях, але й одночасно як і об'єкта свого управління (соматичне Я).

2. Усвідомлення себе як суспільної істоти, здатної до соціальної активності (соціальне Я).

3. Рефлексія свого власного психічного світу, не тотожного психічному світу інших людей (психічне Я).

Закликає до полеміки, на наш погляд, пункт про механізм формування суб'єктності, названий авторами як соціальне виховання, особливість якого полягає в постійному зверненні уваги індивіда на самого себе. У

даному випадку суб'єктність є похідною від соціального виховання, яке ініціює розвиток суб'єктності, а, отже, відбирає у індивіда право авторства у створенні суб'єктності.

Д. О. Леонтьєв, аналізуючи проблему свободи, звертав увагу на термінологічну подобу понять «свобода» і «агенсу». Але з огляду на контекст (коли мова йде про здатність бути «агентом» як діючим індивідом, рушійною силою дії), він вважав відповідним перекладом «агенсу» – «суб'єктність» [9]. Цікавою у цьому плані є теорія суб'єктності, розроблена Р.Харре. В якості вимоги до наявності суб'єктності Р. Харре вважає володіння істотою певним ступенем автономії. Він має на увазі, що поведінка особистості не повинна бути повністю детермінованою як умовами оточуючого середовища, так і тими принципами, на яких вона досі базувалась. Р. Харре, розглядаючи суб'єкт в межах певних дій, називає його досконалим, якщо і тенденція діяти і тенденція утримуватися від дій у його владі. Для виникнення суб'єктності ним виділяються такі умови: здатність репрезентувати ширший спектр можливих майбутніх, ніж ті, що можуть бути реалізовані, та здатність здійснити обрану їх підмножину і перервати будь-яку почату дію [10]. Не вдаючись у детальний аналіз даної теорії суб'єктності, зазначимо такі суттєві моменти, як визнання себе автором у створенні власної психіки та роль вибору у її становленні та розвитку. Ми, слідом за Д. О. Леонтьєвим, І. В. Пилипко, вважаємо вибір діяльністю, яка здійснюється в складних і невизначених ситуаціях. Для здійснення вибору необхідна рефлексія. Вона потрібна для аналізу наявних альтернатив, для виходу за їх межі з метою знаходження неочевидних альтернатив, для усвідомлення підстав для власних дій тощо. Тому без рефлексії вибір неможливий.

Особистість на певному рівні розвитку досягає якості суб'єкта психічної активності. В якості суб'єкта психічної активності індивід стверджується через вчинок і у вчинку. Індивід, який не володіє властивостями суб'єкта, не здатен до вчинку. Серед причин – несформованість необхідних механізмів: здатності до цілеутворення і цілепокладання, знаходження та вибору засобів, прийняття та виконання рішень, оцінки і закріплення результатів у досвіді індивіда. Всі перераховані механізми охоплює рефлексія.

При розгляді таких важливих (для теоретико-методологічної концепції суб'єкта, а отже, і для практичних розробок, що ґрунтуються на її основі) питань, як аналіз поняття «суб'єкт» та проблеми розвитку суб'єктності у пізнавальній діяльності, виникає необхідність у співвіднесенні категорій «індивід», «суб'єкт», «особистість», «індивідуальність» в плані онтогенезу. Аналізуючи літературу, можна зробити висновок, що в основному ці поняття розводяться, але зустрічається вживання категорії «суб'єкт» замість категорій «індивід», «особистість», «індивідуальність», а деякі автори навіть отождолюють вказані дефініції. Це можна пояснити тим, що

зміст, який вкладають в ці терміни, буває різним. Тому досягнути консенсусу з приводу доцільності, правомірності використання тих чи інших понять у певному контексті проблематично.

Формування суб'єктності учня в підлітковому віці – безперервний динамічний процес, який відображає рівень активності підлітка, його відповідальності, вибірковості, ставлення до себе, учбової діяльності. Відносини з учителем і однокласниками спонукають підлітка до саморозвитку, до усвідомлення своєї самоцінності і цінності іншої людини. Перспективу подальших досліджень вбачаємо у розробці програм розвитку суб'єктності учнів молодшого підліткового віку, що дозволить покращити суб'єкт-суб'єктну взаємодію у навчальному процесі для актуалізації творчої активності школяра.

Отже, для цілеспрямованого впливу на розвиток підлітка у пізнавальній діяльності працівники освіти повинні чітко уявити образ суб'єктності, який і відбивається в певних аспектах активності, таких як: обумовленість психічного образу минулим досвідом, потребами, установками, емоціями, цілями і мотивами, що визначають керованість і вибірковість діяльності. Становлення суб'єкта передбачає виникнення процесів розвитку та надання пріоритету цілям, проблемам та виборам щодо розв'язання і формування задач та реалізації рішень. Так, суб'єктність має сутнісно соціокультурну природу, оскільки кінцева причина дій індивіда завжди охарактеризована у часі, просторі, значенні та серед прямих і непрямих учасників активності.

1. Волкова Е. Н. Исследование структуры субъектности в младшем подростковом возрасте с разным уровнем игровой компьютерной зависимости / Е. Н. Волкова, А. В. Гришина // Психологическая наука и образование. – 2015. – Т. 20. – № 1 – С. 328–342. 2. Абульханова-Славская К. А. Акмеологическое понимание субъекта / К. А. Абульханова-Славская // Основы общей и прикладной акмеологии. – М., 1995. – 388 с. 3. Татенко В. А. Субъект психической активности : поиск новой парадигмы / В. А. Татенко // Психологический журнал. – 1995. – Т. 16. – № 3. – С. 23–35. 4. Брушлинский А. В. Проблема субъекта в психологической науке / А. В. Брушлинский // Психол. журн. – 1991. – Т. 12. – № 6. – С. 3–11. 5. Конопкин О. А. Феномен субъектности в психологии личности / О. А. Конопкин // Вопросы психологии. – 1994. – № 6. – С. 148–150. 6. Осницкий А. К. Проблемы исследования субъектной активности / А. К. Осницкий // Вопросы психологии. – 1996. – № 1. – С. 5–19. 7. Музыка О. Л. Суб'єктно-ціннісний аналіз особистісного росту / О. Л. Музыка // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки: 36 наукових праць. – К. : НПУ ім. М. П. Драгоманова. – 2005. – № 6 (30). – Ч. I. – С. 137–143. 8. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с. 9. Леонтьев Д.А. Очерк психологии личности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1993. – 43 с. 10. Харре Р. Вторая когнитивная революция / Р. Харре // Психологический журнал. 1996. Т. 17. № 2. – С. 88–96.

Рецензент: д.психол.н., професор Ставицький О. О.